

Stad op papier

Visies op de zeventiende-eeuwse stadsontwikkeling van Amsterdam

Jaap Evert Abrahamse

Tussen 1585 en 1663 werd Amsterdam viermaal uitgebreid. Het bebouwde grondgebied werd hiermee meer dan vervijfvoudigd. Twee aspecten van de Amsterdamse stadsvergrotingen hebben altijd de aandacht van historici en stadsontwerpers getrokken en zijn door de eeuwen heen vanuit verschillende invalshoeken bekeken: schaalgrootte en planmatigheid. Dat laatste aspect werd vanaf de negentiende eeuw bekeken vanuit het stadsbeeld: de stad werd gezien als geniale scenografische compositie. Later richtte de blik zich vooral op het grondplan van de stad; Amsterdam werd gezien als uitwerking van de 'città ideale', het toppunt van planmatigheid. Beide benaderingen zijn vooral gebaseerd op waarnemingen met kunsthistorische blik en formele interpretaties van kaartbeelden. Er heeft altijd een sterke band bestaan tussen de geschiedschrijving van de zeventiende-eeuwse stad en contemporaine stedenbouwkundige problematiek; net als stedenbouwkundigen hebben historici en kunsthistorici altijd getracht invloed uit te oefenen op de stadsontwikkeling. Dit heeft ertoe geleid dat de visies op de stad een sterk tijdgebonden karakter hebben. Het is weinig verbazend dat de resultaten vaak niet stroken met de uitkomsten van het tot nu toe verrichte archiefonderzoek. Het dispuut over Amsterdam als al dan niet 'ideale' stad heeft een meer realistische benadering van de stadsuitbreidingen naar de achtergrond verdreven. Een historiografisch overzicht leidt tot de conclusie dat het tijd is voor een nieuwe benadering van de zeventiende-eeuwse stadsontwikkeling, waarin archiefonderzoek wordt gecombineerd met een meer pragmatische opvatting van stedenbouw. Niet zozeer interpretatie van het stadsbeeld of de vorm van de plattegrond, maar de systematiek van fortificatie, grondgebruik, verkaveling en infrastructuur als structuurbepalende elementen staan hierin centraal.

Van vissersdorp tot wereldstad: Amsterdam in de zeventiende-eeuwse stadsbeschrijvingen

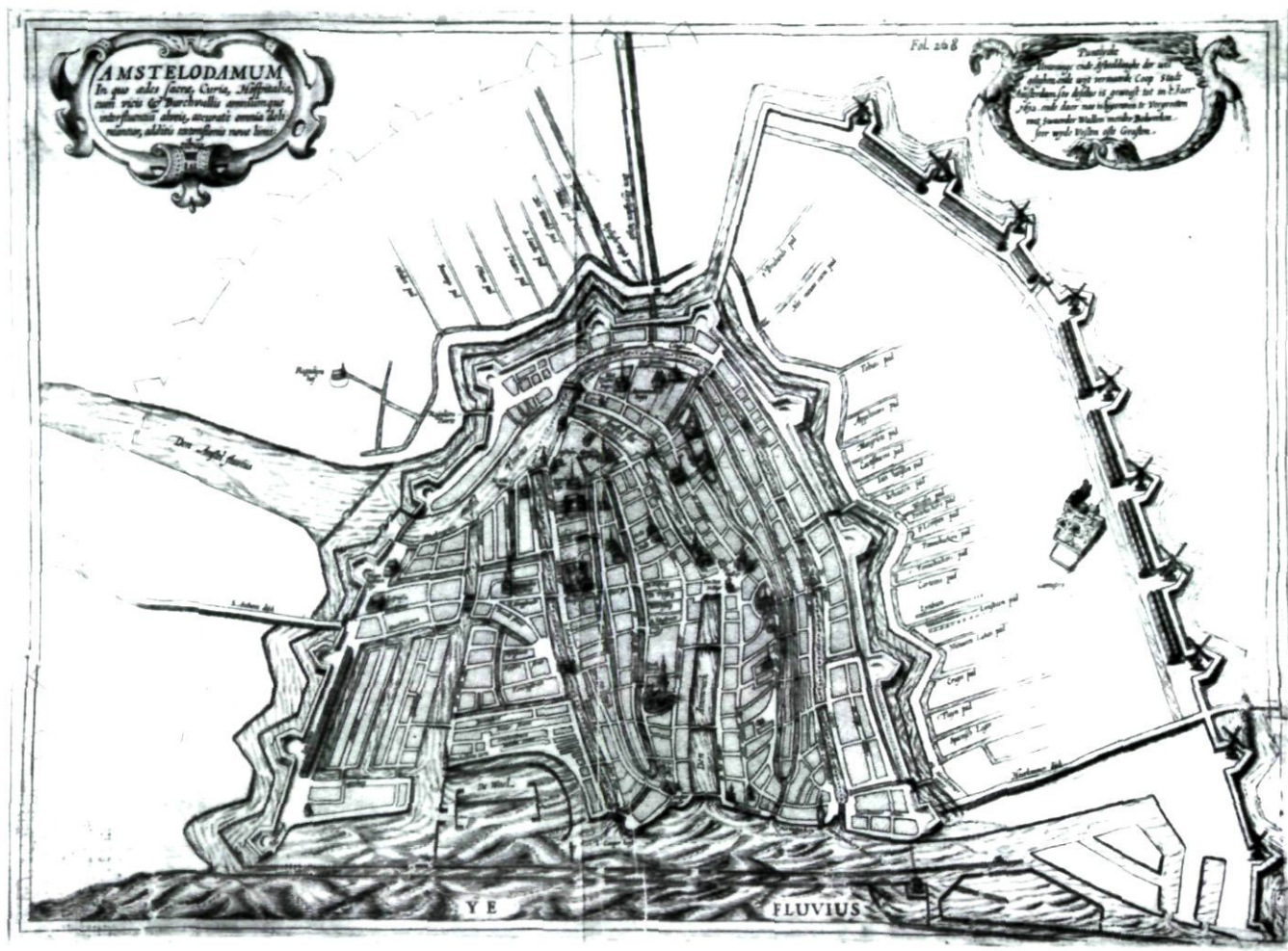
De oudste teksten waarin de vergrotingen van Amsterdam aan de orde komen zijn de stadsgeschiedenissen uit de zeventiende eeuw.¹ Uit de historisch-topografische beschrijvingen komt het beeld op van een grote, mooie, drukbevaren, zeer welvarende handelsstad. Het waren realistische en adequate

beschrijvingen, grotendeels gebaseerd op eigen waarneming; ze werden ingezet ter ondersteuning van het imago van de stad.² De ligging van de stad in het landschap, de combinatie van die ligging en de stedelijke economie, de vergrotingen van de stad, haar straten, grachten, bruggen, sluisen en gebouwen werden beschreven. Vaak werd de beschrijving in de vorm gegoten van een 'omwandeling' en een of meerdere 'doorwandelingen'. Een dergelijke wandeling is een opsomming van grachten, straten en bouwwerken; de stad wordt beschreven aan de hand van een kaartbeeld.³

De vergrotingen van de stad vormen een vast onderdeel van de beschrijvingen. Volgens Wagenaar zijn de vergrotingen zelfs de aanleiding geweest voor hun verschijning: de vergroting van 1610 zou Pontanus ertoe hebben gezet om de eerste stadsgeschiedenis van Amsterdam het licht te doen zien (zie afb. 1).⁴ De hausse aan stadsbeschrijvingen kort na 1660 is volgens hem te danken aan de vierde uitleg van de stad, die toen op gang kwam.⁵ Dit is een voor de hand liggende gedachte: een in gang gezette of pas gerealiseerde, en zeker een snel volgebouwde stadsuitbreiding is immers een keihard bewijs van voorspoed, van grootte en groei van de stad. Het spreekt vanzelf dat de beschrijvingen zich niet richten op de methodiek en nauwelijks op de oorzaken van stadsuitbreidingen, maar dat de resultaten centraal staan.

De gouden tijd

Met een verwijzing naar klassieke literatuur wordt de voorspoedige ontwikkeling van de stad besproken aan de hand van een indeling in periodes. Pontanus spreekt in 1614 van een ijzeren, zilveren en gouden tijd; die laatste was aangebroken met de Alteratie in 1578. Von Zesen (1664) last ook nog een koperen tijdperk in: bij hem begint de gouden tijd rond 1610.⁶ Van Domselaer hanteert in 1665 een periodisering, gebaseerd op de stedelijke ontwikkeling: Amsterdam begon als dorp, en bleef dat tot aan de eerste ommuring in 1482. Vervolgens groeide het uit tot stadje. Deze fase eindigt in 1585. De cesuur in de stadsontwikkeling die de meeste auteurs leggen in de zestiende eeuw is ook gemeengoed in moderne literatuur over stedenbouw en vestingbouw: het beeld van de 'organisch' of 'spontaan' gegroeide middeleeuwse stad wordt nog vaak tegenover dat van de planmatig aangelegde steden uit latere periodes gezet.⁷

Afb. 1. 'Puntlycke Vertoninghe', ets uit de stadsbeschrijving van Pontanus uit 1614, waarop de omwalling van de stadsuitbreiding van 1612 is afgebeeld. Binnen de omwalling zijn de paden en hun namen te zien. Ook het Karthuizerklooster, dat binnen de stad kwam te liggen, is weergegeven. Een stippellijn geeft een cirkelvormige omwalling aan de oostzijde van de stad aan.

Waarin zat het verschil tussen de 'aanloop' en de gouden tijd? De stadsuitbreidingen worden op twee aspecten beoordeeld: planmatigheid en schaalgrootte. De groei van de stad verliep in de gouden tijd niet langer naar de eis van de dag, naar gelang de behoefte aan bouwgrond, maar volgens een van tevoren opgesteld ontwerp. Voor Van Domselaer, bijvoorbeeld, begonnen de eerste echte vergrotingen, dat wil zeggen stadsuitbreidingen volgens plan, in 1585.⁸

Een veel belangrijker onderscheid tussen de oude stad en de zeventiende-eeuwse uitbreidingen was echter het indrukwekkende verschil in schaal. De gouden tijd bracht uitbreidingen die vele malen groter waren dan die uit eerdere periodes. De twee grote stadsuitbreidingen uit de zeventiende eeuw leidden samen tot een vervijfvoudiging van het stedelijk grondgebied. Alle auteurs leggen grote nadruk op de explosieve groei van de relatief jonge stad ('van vissersdorp tot wereldstad in minder dan vijf eeuwen'); de groei wordt aan de hand van historische kaarten aanschouwelijk gemaakt. De maten van oppervlakte en omtrek van de stad bij de opeenvolgende

vergrotingen worden in alle stadsgeschiedenissen opgesomd, soms pagina's lang. Ook aantallen grachten, straten en dwarsstraten worden beschreven of genoemd. Van Domselaer houdt op een gegeven moment op met beschrijven 'om de lezer te sparen'; daarna volgt een lijst met straatnamen.⁹

De meeste auteurs melden dat ook buiten de muren veel huizen staan. Deze illegale bebouwing werd door het stadsbestuur als een probleem gezien, in verband met het ontduiken van stedelijke belastingen en het dichtslibben van het schootsveld rondom de fortificaties; daarom werd door het bestuur vaak de nadruk gelegd op de onaanzienlijkheid van de huizen, soms ook op het dubieuze karakter van hun bewoners. Het valt op dat de voorsteden in de stadsbeschrijvingen echter niet zonder meer als negatief worden gezien; ook deze bouw mag blijkbaar doorgaan voor een teken van groei.

Vaak werd ook gewezen op de grote schaal van de stedelijke bebouwing, de eindeloze rijen grote, mooie huizen. Von Zesen ging het verst in de stedenbouwkundige analyse van de stad. Op zijn lyrische beschrijving van het Waalseiland volgt

de verklaring: het eiland is zo mooi geworden omdat de uitgegeven kavels langs de kades zo breed, diep en duur waren. Verder werd bij keur bepaald dat er geen gangen en stegen mochten worden aangelegd en overlastgevendende bedrijvigheid werd uitgesloten.¹⁰ Von Zesen was in 1664 de eerste die de verkaveling, de stedenbouwkundige regelgeving en de effecten ervan op de stadsontwikkeling behandelde. Hij bespreekt niet alleen het (in zijn ogen zeer geslaagde) resultaat, zoals de meeste anderen, maar verklaart ook de gebouwde vorm van een deel van de stad.

Als resultaat van de combinatie van schaalgrootte en planmatigheid worden het vaakst de grote grachten opgevoerd. Een aantal aspecten wordt benadrukt: de grachten zijn breed, 'lijnrecht', met grote huizen bebouwd, mooi met bomen beplant en door voortreffelijke mensen bewoond.

De invloed van de zeventiende-eeuwse auteurs is groot geweest. Veel feiten zijn direct overgeleverd uit de stadsgeschiedenissen; ze worden veelvuldig geciteerd. Ook het positieve beeld van de stad bleef lange tijd intact. De stadsgeschiedenissen zijn als bron belangrijker dan als secundaire literatuur, omdat vooral het resultaat van de stadsontwikkeling wordt beschreven. Dat geldt ook voor de stadsgeschiedenis van Jan Wagenaar, die verscheen in de jaren zestig van de achttiende eeuw. Zijn beschrijving van de gebouwde stad is geactualiseerd, onderbouwd en voorzien van noten, maar volgt de methode van de oudere stadsgeschiedenissen. Wagenaar richt zich vooral op de oorzaken van de groei, maar voor wat betreft de gebouwde stad beschrijft hij het resultaat, net als de eerdere historici.¹¹

De vijfde vergroting: een pleidooi voor planmatigheid

Vanaf het midden van de negentiende eeuw deden zich ontwikkelingen voor die aanleiding gaven tot hernieuwde studie van de stadsontwikkeling van Amsterdam. De stad begon zich voor het eerst uit te breiden buiten haar zeventiende-eeuwse grens, de Singelgracht. In 1866 werd het plan-Van Niftrik gepubliceerd; het beoogde een uitbreiding rondom de gehele stad. Ondertussen vond in de oude stad een flinke schaalvergroting in de bebouwing plaats. Na 1850 begon men om redenen van volksgezondheid en verkeer met het dempen van grachten, hetgeen aan het einde van de eeuw leidde tot een storm van protest.¹²

Met de benoeming van de eerste gemeentearchivaris, P. Scheltema, alias Piet Perkament, in 1848 verschoof het accent van stadsbeschrijving naar archiefonderzoek, van beschrijving van het resultaat naar verklaring van de systematiek.¹³ Scheltema schreef een uitstekend overzicht van de opeenvolgende vergrotingen van Amsterdam.¹⁴ Hij beziet de historische groei van de stad in het licht van actuele ontwikkelingen; hij legt een verband tussen historisch onderzoek en het negentiende-eeuwse stadsontwerp. Scheltema beschrijft de traditie in de stadsontwikkeling en pleit voor behoud van de oude stad en continuïteit met de te ontwerpen uitleg. Dit blijkt alleen al uit de formulering 'de vijfde vergroting'. Op basis van zijn onderzoek concludeert hij - met de oude stadsbeschrijvers -

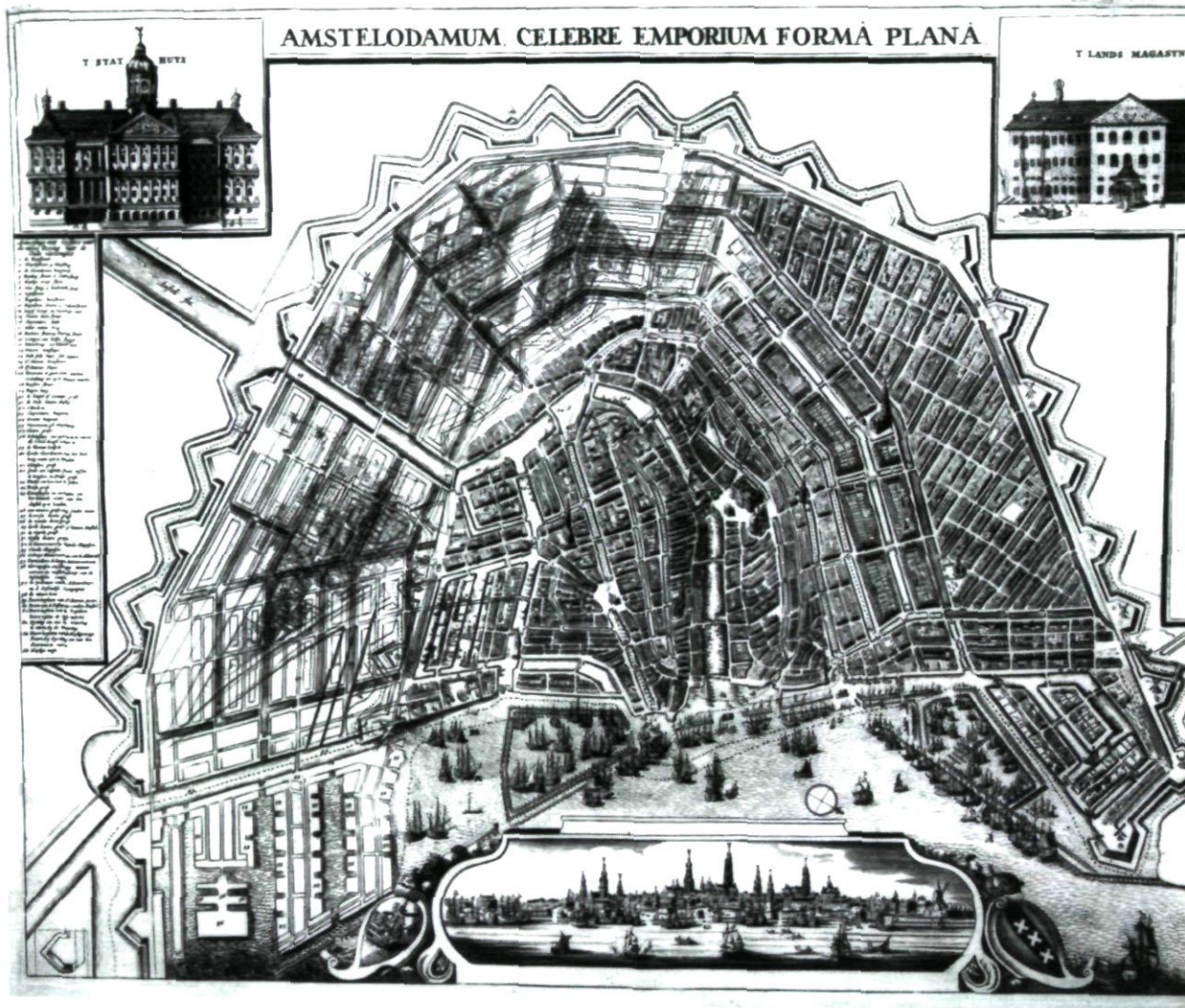
dat de stadsuitbreidingen vanaf de zestiende eeuw een sterk planmatig karakter droegen. Dit mondt uit in een pleidooi voor een planmatige uitleg, en dus voor het plan-Van Niftrik. 'Naar mij voorkomt, is men bij de vorige uitleggingen der stad steeds naar een vast plan en bepaald systeem te werk gegaan. [...] Wil men bij de vijfde vergroting voortbouwen op de grondslagen, eertijds gelegd. [...] men late bij de nieuwe uitbreiding aan deze stad hare oude gedaante. Hierdoor zal, in het belang der inwoners, de regelmatigheid der stad behouden en de centralisatie van haren aanleg, zoo nuttig voor het algemeene verkeer, bewaard blijven'.¹⁵

Scheltema's pleidooi haalde, zoals bekend, weinig uit. Een plan van uitbreiding zou nog tot Berlaages plan-Zuid op zich laten wachten. Het zuiver pragmatische en zeer doeltreffende plan-Kalff, dat als basis heeft gediend voor de stormachtige stadsuitbreidingen in de tweede helft van de negentiende eeuw, was geen stadsontwerp in formele zin, maar begeleidde de verstedelijking van de polders. Deze weinig planmatige negentiende-eeuwse uitbreidingen hebben tot ver in de twintigste eeuw massale weerzin opgewekt, terwijl het plan-Van Niftrik achteraf werd bejubeld als waardige uitbreiding van de schitterende grachtengordel.¹⁶ Niemand haalde het ooit nog in zijn hoofd om te spreken over 'de vijfde vergroting'.

De stad als kunstwerk: het geniale grachtenplan

Planmatigheid was tot ver in de twintigste eeuw bepalend voor de waardering van het stadsontwerp en werd steeds opnieuw benadrukt. Een grote schepping vindt plaats op grote schaal. De stad was een gigantisch kunstwerk, dat in weerwil van de context tot stand kwam, een overwinning op de elementen.¹⁷ "Doch, strekte de groote omvang van de vergrotingen de stad tot hooge eer, nog meer roem verwierf zij door de wijze waarop die vergroting was tot stand gekomen. Niets aan het toeval overlatende, had men, volgens een berekend plan - streng volgehouden en krachtig doorgezet - een stad gebouwd, waarin aan alle eischen van 't verkeer, zoo te land als te water op de uitmuntendste wijze werd voldaan".¹⁸ D.C. Meijer vergeleek in 1888 de groei van de stad in zijn eigen tijd met een inktvlek, de groei van Amsterdam in de zeventiende eeuw daarentegen verliep "niet op de wijze van den, door de natuurwetten bepaalden, groei van een organisch lichaam, maar op dien van de, door het menscheijk intellect bestemde, vervaardiging van een kunst of nijverheids-product. [...] Men had dan een afgerond geheel voor zich, waaraan zelden de eenheid en symmetrie ontbraken, die het werk van ééne gedachte gunstig onderscheiden van het voortbrengsel van veler fantasiën of belangen".¹⁹

Meijer wees op het feit dat de vierde uitleg tot stand werd gebracht in een vrij dichtbebouwd gebied, maar dat de planmatigheid desondanks werd volgehouden: "Rekening houden met den bestaanden toestand zou knoeiwerk opgeleverd hebben [...] - er was maar één weg: het heroïeke middel om alles zonder enige verschooning te vernietigen en *tabula rasa* te maken" (zie afb. 2).²⁰ De mate van ingrijpen lijkt hier de waardering voor een stadsdeel te bepalen. De topos van goed

Afb. 2. Kaart waarop de uitbreiding van 1663 is weergegeven, met daaronder het verdwenen slagenlandschap. Inrichting en verkaveling van het gebied tussen de (latere) Plantage Muidergracht en het (latere) Entrepotdok is in 1682 veranderd, waarbij de stedenbouwkundige structuur van de Plantage ontstond.

(en machtig) bestuur, die in de oude stadsbeschrijvingen gemeengoed was, kreeg hiermee nieuwe betekenis. Dit had grote gevolgen voor het oordeel over de in de ogen van de negentiende-eeuwers te weinig planmatige Jordaan: die werd in toenemende mate gezien als stedenbouwkundige miskleun. Men weet de eigentijdse problematiek van verdichting en verkrotting aan nalatigheid van de zeventiende-eeuwse ontwerpers; in contrast hiermee werd het ontwerp van de grachtengordel in de literatuur overigens alleen maar mooier en beter.²¹

Amsterdam, Versailles van het noorden: de stad als spektakelstuk

“Was there in the seventeenth century a Protestant answer to Versailles?” vroeg Kostof zich in 1995 af. “The briefest path to

this subject is through Dutch planning and Protestant worship. [...] these state the best counterclaim to the sublime cosmos of the gardens of Le Nôtre”.²² Velen gingen hem voor in de suggestie dat de stad van de Gouden Eeuw werd ontworpen vanuit een driedimensionaal beeld, als visueel samenspel van grachten, kades, pleinen, huizen en openbare gebouwen.²³ Een verklaring voor al dit stedschoon wordt gezocht in regelgeving. Er werd vaak (onterecht) verondersteld dat bestemmingen, bouwhoogtes, en materiaalgebruik dwingend voorgeschreven werden, met het oogmerk een grootse, ‘barokke’ compositie van pleinen, grachten, kades, gebouwen en bomen te creëren.²⁴ De stad wordt in deze visie opgevat als een opeenvolging van scènes die zich voordoet aan de voetganger die zich beweegt door de stad, een compositie van picturale effecten die kon worden waargenomen door middel van wat Gordon Cullen vele jaren later als ‘serial vision’ zou presenteren.²⁵

Peters stelde dat de grachten zo ontworpen waren, dat ze "bij elk harer overbruggingen den opmerkzamen wandelaar weder een nieuw gezichtspunt, weder een ander schilderstuk ter bewondering aanbieden", hiermee wekt hij de suggestie dat de grachten een grote scenografische compositie zijn.²⁶ S.E. Rasmussen ging nog een stap verder en zag Amsterdam aan de wieg van de barokke stedenbouw: "Long before Claude Lorrain, in the 17th century, painted his heroic landscapes with deep perspectives built up from the water surface of a harbour or sea, and long before Le Nôtre laid out his parks at Vaux-le-Vicomte and Versailles around great canals in a flat landscape, Amsterdam had been planned as a city of canal vistas, built in rings, one beyond the other".²⁷

Leonardo Benevolo vergelijkt de "schitterende grachtengordel, met zijn vijftieng kilometer lange kaden, waaraan vierduizend schepen konden aanmeren" met de "vorstelijke straten en pleinen in Rome en Parijs". "Het stadsbeeld was [...] geen samenstel van perspectivische composities die men vanaf een vast punt in zich op kon nemen, maar een oneindige aaneenschakeling van ongelijke elementen die men slechts kon waarnemen door zich te verplaatsen".²⁸ Ook Lewis Mumford zag in het zeventiende-eeuwse Amsterdam een geniaal, 'barok' stadsplan, een stedenbouwkundige eenheid waarin van hogerhand precies genoeg variatie in bebouwing was toegepast: "The Plan of the Three Canals [...] accepted all that was valid in baroque planning, with just sufficient variation in the individual units, combined with the rich tracery of trees bordering the canals, to take the curse off the military regimentation of baroque classicism. The suggestive breaks in direction of the spider-web plan keep the distant vista from being empty and oppressive".²⁹ Voor Mumford was Amsterdam in meer dan formele zin het antwoord op Versailles: "The combination of tree-lined water courses and unified block fronts had an irresistible charm: all the more because in Holland the canal brings the country into the heart of the city, in canal boats laden with vegetables and flowers. The pretentious water courses before Nymphenburg or Versailles are, by comparison, empty settings for a mere costume play: historical but inane".³⁰

In werkelijkheid werd de bebouwing van de stad echter pas met het Plan-Zuid onderdeel van het stedenbouwkundig ontwerp. H.P. Berlage ontwierp hier een driedimensionaal beeld, een hiërarchische en monumentale compositie van pleinen, straten en gebouwen. Hij meende die monumentaliteit ook in de binnenstad aan te treffen. Hij schreef in zijn toelichting op Plan-Zuid over het 'eigenaardige karakter' van de binnenstad, 'in aanleg monumentaal, in detail schilderachtig'.³¹ Berlage zag de Amsterdamse binnenstad als een samenspel tussen stedenbouwkundig plan en architectuur, een samenspel dat hij met zijn eigen plan nastreefde: "... welk een prachtige harmonie tussen stadsplan en zuiver individualistische architectuur, welk een eenig voorbeeld van een algemeene schoonheid".³²

Berlages esthetische benadering van het stadsplan ligt voor de hand. Taverne verbindt de eerste aanzetten voor een

geschiedenis van de Nederlandse stedenbouw, afkomstig uit de kring rond Berlage, met het 'streven naar emancipatie' van de jonge stedenbouwkundige discipline.³³ Berlage beschreef de Amsterdamse binnenstad als 'Renaissancestad' waarbij hij zich richtte op een probleem dat centraal stond in zijn eigen stedenbouwkundige praktijk: de openbare ruimte als architectonisch probleem, het ontwerp van het stadsbeeld als driedimensionaal geheel.³⁴ De legitimatie van het stadsontwerp als discipline kwam immers deels voort uit de kritiek op de contemporaine praktijk van stedenbouw, die als te weinig artistiek-architectonisch werd gezien. Aan deze kritiek werd als voorbeeld van goede stedenbouw het geniale Amsterdamse grachtenplan gekoppeld. De 'heroïsering' van de zeventiende-eeuwse stadsuitleg was dus ook bij de stedenbouwers in goede handen.³⁵ Dat wil vanzelfsprekend niet zeggen dat het idee van het ontwerp van het totaalbeeld in de zeventiende eeuw ook daadwerkelijk een rol heeft gespeeld. Uit niets is tot nog toe gebleken dat bij de stadsuitbreiding, de grachtaanleg en de wijze van verkavelen het driedimensionale effect van gevelwanden, het denken in stadsbeelden, een rol heeft gespeeld. Het idee van de stad als scenografische compositie is echter zeer hardnekkig. Nog altijd wordt de grachtenstad als gigantisch totaalkunstwerk beschreven.³⁶

Kloeke burgerzin: de stad als symbool van de Nederlandse cultuur

In de negentiende eeuw kwam de stad terecht in het domein van de nationale cultuur, geworteld in de Opstand en de Republiek, en werd ingezet als illustratie van de volksgeest. Dit idee nam de plaats in van de stedentrots die ten grondslag lag aan de zeventiende-eeuwse stadsbeschrijvingen.

Vanzelfsprekend gaat het om burgerlijke cultuur: vaak is benadrukt dat Amsterdam niet zoals andere Europese hoofdsteden door vorsten is aangelegd of uitgebreid.³⁷ De stad heeft daarom geen centraal plein, geen 'stoffige avenues of eentonige boulevards', aldus Meijer³⁸, maar is een harmonieus geheel van grachten en burgerlijke woonhuizen: "...die aanleg is niet de uitwerking van het machtwoord van een des-poot. Neen, de burgerzin van kloeke patrieciërs, in wien de burgerij vertrouwen stelde, en die dat vertrouwen verdienden, heeft dit schoone geheel tot stand gebracht".³⁹

De stad heeft zo lange tijd gediend als symbool van de dadendrang van de Nederlanders: "Amsterdam was voor landgenoot en vreemdeling dé representant der scheppingskracht van het reformatorisch-republikeinse Nederland in zijn frisse opbouwtijd", schreef Fockema Andreae nog in 1956. De stadsuitbreidingen waren mogelijk door de terugkeer van "talrijke karaktervaste vaderlanders, door druk en ballingschap gestaald".⁴⁰

Het idee van de stad als cultuuruiting had een verschuiving tot gevolg in de betekenissen die de stad kreeg toegekend. De enorme oppervlakte van de stad werd in de negentiende eeuw gezien als resultaat van de daadkracht en de vooruitziende blik van het bestuur: in plaats van een te grote, te dure en moeilijk te verdedigen stadsuitleg met een enorme hoeveel-

heid onverkoopbare grond waar sommige stedenbouwkundige tractaten uit de zeventiende eeuw voor waarschuwen⁴¹ was sprake van een investering in de toekomst: de stad hoefde immers twee eeuwen niet meer uitgebreid te worden.⁴² Tegen het einde van de zeventiende eeuw was nog een flink areaal aan bouwgrond over. Het laatste waar Amsterdam op dat moment behoefte aan had, was een nieuwe stadsuitbreiding. Toch werd het aan 'verslapping, matheid en lautheid' geweten dat de stad niet verder werd uitgebreid.⁴³ Een dergelijke redenering toont aan hoezeer de stadsvergrotingen werden geassocieerd met de dadendrang van de zeventiende-eeuwse Nederlanders.

De scheppers van het grachtenplan

Het geniale grachtenplan was in de ogen van de negentiende-eeuwse geschiedschrijvers vanzelfsprekend de schepping van een geniaal kunstenaar, "een man, wien het een ingeschapen behoefte was om aan het voortbrengen van een werk van noodzaak of nut een vorm te geven, die zijn natuurlijk schoonheidsgevoel voldeed".⁴⁴ De behoefte aan zo'n man kwam op in de negentiende eeuw, toen de verering van vaderlandse helden een grote vlucht nam. Dit was de tijd waarin Vondel zijn park, Rembrandt zijn plein en beiden hun standbeeld kregen. De stedenbouw werd de genieëncultus ingetrokken: "Zulke mannen, met kunstenaars-zielen zonder het te weten, bezat ons land in de zeventiende eeuw vele. Zulk een man moet het ook geweest zijn, die, in 't begin dier eeuw, op den vóór hem liggenden plattegrond van Amsterdam de punt van een passer plantte en den stouten halfcirkel trok, die den vorm moest aangeven, waarin het aangroeiend Amsterdam zich had te bewegen, het perk waarbinnen het zich had te ontwikkelen, de ruimte die het had te vullen, om te worden - gelijk het geworden is - een der schoonste steden van de wereld".⁴⁵ Meijer combineerde het idee van één machtige stedenbouwer, stadsarchitect Daniel Stalpaert, met dat van een geniaal plan, waarbij aan de plattegrond een zekere symboliek wordt toegekend, en dat met 'heroieke' inspanning in een keer werd uitgevoerd: "... dank zijn wij verschuldigd aan den man die de geniale gedachte had om het half cirkelvlak te ontwerpen, dat hem volstrekt niet was aangewezen door de toenmalige gedaante der stad, maar dat voor volgende eeuwen de gedaante van Amsterdam bepaalde in een vorm die de grootste bewondering opwekte van landgenoot en vreemdeling: de halve maan, met hare horens in het IJ dringende en naar de landzijde een geregelde systematische ontwikkeling voorschrijvende, langs lijnen die als stralen op een middenpunt toeschieten, gekruist door concentrische half-cirkels die de behagelijkste stadsgezichten in 't leven roepen".⁴⁶ Hendrick de Keyser is in de hoogtijdagen van zijn verering wel aangewezen als de grote man van het grachtenplan: "... wij mogen in den trotschen aanleg der zeventiende-eeuwse vergroting zijn genie herkennen...", schreef Ter Gouw.⁴⁷ De behoefte aan auteurschap leidde in de literatuur verder tot de aanwijzing van Daniel Stalpaert, Lucas Jansz. Sinck, Hendrick Jacobsz. Staets, Cornelis Danckerts, Maurits van Nassau,

Frans Hendricksz. Oetgens, Hendrick Ruse, en Menno van Coehoorn als ontwerper van een deel, of liever nog, de gehele zeventiende-eeuwse stadsuitleg. Naast stadsmeesters werden lukraak bekende Nederlanders als Maurits en Van Coehoorn aangewezen als auteur van het grachtenplan.

De lineaal en de geldbuidel: de introductie van het pragmatisme

In 1913 promoveerde W.B. Peteri, civiel ingenieur, in Delft op het proefschrift *Overheidsbemoeiingen met Stedebouw tot aan den Vrede van Munster*.⁴⁸ Peteri erkent de esthetische waarde van de Nederlandse steden, maar ging daarnaast op zoek naar functionele en economische motieven. Hij ziet rationele verkaveling als belangrijkste aspect van stadsuitleg. "Waar [de overheid] ook ten tooneele verschijnt, doet zij dit met de lineaal in de ene hand en met de andere hand op den geldbuidel".⁴⁹ Het onderzoek getuigt van een sterk pragmatische benadering: "... de planvorm [blijkt] het gevolg te zijn van de natuurlijke gesteldheid van den bodem, van het utiliteitsbeginsel, (geen water te dempen, waar het aanwezig is, maar de kosten daarvan te besparen en het te gebruiken als riool of als vaarwater, dijken als straten te benutten en oude landwegen te laten bestaan,) van de eischen van het bedrijf [...], van de maatschappelijke toestanden (denk aan de invloed der kloosters in alle plaatsen en aan de grootgrondbezitters in Utrecht) en van de eischen van het verdedigingsstelsel".⁵⁰

Peteri zag Amsterdam niet als Versailles van het noorden; integendeel, hij verklaarde de veelhoekige loop van de grachten vanuit het economisch omgaan met grond. Ook Fockema Andreae beschreef de stadsuitbreidingen in 1956 vanuit een pragmatische invalshoek, waarbij hij vooral naar de eisen van verkeer en verkaveling keek. Hij zag de radiale straten in de bestaande stad als uitgangspunt voor de stedenbouwkundige structuur.⁵¹ Peteri roept op tot verder onderzoek: "De besproken voorbeelden en een overzicht van verschillende stedebouwplannen wekken bij mij het vermoeden, dat door een ernstige bestudeering van de plattegronden - liefst uitgebreide, waarop ook de perceelscheidingen voorkomen - de waarheid van deze beginselen ook voor andere steden zal blijken uit een archiefstudie der bouwgeschiedenis. Mogen latere onderzoeken dat vermoeden bevestigen!".⁵² Wat Amsterdam betreft zouden die nog lang op zich laten wachten.

Twintigste-eeuws archiefonderzoek

De pragmatische benadering van Peteri zou weinig navolging krijgen. Wel werd het onderzoek naar de archieven serieus ter hand genomen. Iedere stadsvergroting is in de loop van de tijd wel eens bestudeerd aan de hand van kaarten en archiefbronnen. Door de aard en de ordening van het materiaal (resoluties van vroedschap, burgemeesters en thesaurieren, stadsrekeningen, archieven van grondbezitters als gasthuizen, de historisch-topografische atlas) en hun arbeidsintensieve karakter zijn dergelijke onderzoeken over het algemeen

beperkt in plaats en tijd. De kleinschaligheid van de onderzoeken (uitgevoerd door individuele onderzoekers) en de diversiteit in vraagstelling en methodiek leidt tot een fragmentarisch geheel. Desondanks wekt een reeks van publicaties in *Amstelodamum* en *Ons Amsterdam* de indruk dat een klein aantal auteurs in de loop van de tijd het gehele gebied van de zestiende- en zeventiende-eeuwse vergrotingen heeft onderzocht.

Gezien de bronnen en de archiefachtergrond van de auteurs hebben dergelijke publicaties vaak het karakter van een weinig hoogdravende, chronologische beschrijving van de besluitvorming over de stedenbouw door de diverse instanties. Van theorievorming is over het algemeen geen sprake. In eerste instantie had vooral de aanleg en vorm van de zestiende-eeuwse stad de aandacht van onderzoekers.⁵³ Met de publicaties van J.Z. Kannegieter en vooral L. Jansen in de jaren zestig van de twintigste eeuw werd een grote bijdrage geleverd aan de kennis over de zeventiende-eeuwse stadsvergrotingen.⁵⁴

De ontmanteling van het grachtenplan

De aan de Dienst der Publieke Werken verbonden historicus Lucas Jansen deed voor het eerst systematisch archiefonderzoek naar de zeventiende-eeuwse stadsuitbreidingen van Amsterdam. In 1960 verscheen een lang artikel over de derde uitleg. Het bood inzicht in de gevolgde werkwijze en op basis daarvan aanknopingspunten voor een interpretatie van de stedelijke vorm.⁵⁵ Jansen toonde aan de hand van archiefmateriaal aan dat het 'driegrachtenplan' nooit heeft bestaan. De eerste, tweede en derde vergroting werden in zijn ogen uitgevoerd volgens dezelfde methodiek. De aanleg van de Jordaan op het bestaande patroon van sloten en paden hoefde dus niet te worden verklaard, maar paste in de traditie van stadsuitleg. De grachtengordel vormde de uitzondering op de regel. Jansen verklaarde de aanleg van de grachtengordel uit het vrijkomen van een strook grond na slechting van de vestingwerken uit 1585. Er werd een fortificatieplan gemaakt; de civiele inrichting van de stad stond daar geheel los van. Het grachten- en stratenplan, dat in de jaren erna werd ontworpen, was het resultaat van incidentele beslissingen, gebaseerd op praktische eisen van ontsluiting en verkaveling. Jansen beschreef en verklaarde het gefragmenteerde karakter van de stadsvergroting: een aaneenschakeling van deelplannen, handig ingepast in een weerbarstig landschap. De afrekening met de 'mythe van de Amsterdamse grachtengordel', zoals Taverne het later zou noemen, vond eigenlijk al plaats in 1960.

Met zijn artikel, 'De stadsuitleg van 1663' gaf Jansen het driegrachtenplan de genadeklap.⁵⁶ Hij toont aan dat de vierde uitleg niet kan worden gezien als een tweede fase van de derde; als ooit een plan voor een uitbreiding rondom de gehele stad heeft bestaan, zo betoogt hij, zal dat uitsluitend een fortificatieplan zijn geweest. Dat ligt voor de hand, omdat voor de derde uitleg het vestingontwerp los stond van het straten- en grachtenplan. Jansen stelde dat 'de gedachte aan stadsuitbreiding' langzamerhand verdween. Hij maakt dit op uit de bouw

van twee nieuwe stadspoorten in 1636 en 1654 en de versterking van de omwalling na de 'aanslag op Amsterdam'. Het besluit van 1657 om de IJ-oever tot aan het gehucht Outtewael tot haventerrein te bestemmen was de opmaat tot de oostelijke stadsuitbreiding. Jansen verklaarde de omtrek van de stad - en dus de omvang van de vierde uitleg - aan de hand van de Oostelijke Eilanden.⁵⁷

Het toppunt van planmatigheid

Vanaf de jaren twintig verschenen in boeken over stedenbouwwgeschiedenis reeksen afbeeldingen van regelmatige vestingsteden. Van den Heuvel verklaarde de fascinatie voor de radiale vestingstad deels uit de rationaliteit die aan de militaire architectuur werd toegekend door functionalistische stedenbouwers.⁵⁸ Maar ook de planmatigheid, het feit dat een hele stad als een gebouw tot in details ontworpen kon worden, moet een rol hebben gespeeld in de tijd van de rigide modelmatige orde van de CIAM-stedenbouw. Hoe dan ook, vooral radiale steden spraken enorm tot de verbeelding. Dit leidde tot nieuwe visies op de planmatigheid van de stadsuitleg. Was in de interpretatie van Amsterdam als 'barokstad' de totaliteit van het stadsbeeld de belangrijkste betekenisdrager, ditmaal worden betekenissen toegekend aan het grondplan van de stad. Harde geometrie komt in de plaats van schilderachtige variatie. Burke en Mumford verklaarden de stedenbouwkundige opzet van Amsterdam in 1956 aan de hand van de radiale vestingstad.⁵⁹ Maar het meest gezaghebbende boek dat tot nu toe is geschreven over de stadsvergrotingen in de Republiek is zonder enige twijfel Taverne proefschrift *In 't land van belofte: in de nieuwe stad: Ideaal en werkelijkheid van de stadsuitleg in de Republiek 1580-1680 uit 1978*. Taverne plaatste de stadsuitbreidingen voor het eerst in een breder historisch en theoretisch kader en velde op basis daarvan een oordeel over het stadsontwerp. Hij beschreef de stadsuitbreidingen van Amsterdam, Haarlem, Leiden en Utrecht, voorafgegaan door een inleidend deel over de stedenbouwkundige theorie van Simon Stevin, ideale steden en hun invloed op de praktijk van landmeetkunde en stedenbouw. De stellingname van Taverne leidde tot veel discussie; het boek heeft zo, ondanks de vele tegenstrijdigheden die het bevat, een grote bijdrage geleverd aan het denken over de stadsontwikkeling in de zestiende en zeventiende eeuw.

De mislukte ideale stad

Het hoofdstuk over Amsterdam heet 'De mythe van het Amsterdamse grachtenplan'; deze titel zet de polemiserende toon van het stuk. Taverne begint met de bestuurders een gebrek aan goede bedoelingen te verwijten: "De stadsuitbreiding was een instrument in handen van de stedelijke regenten, die streefden naar economische macht en vrijheid ten koste van omliggende steden en het platteland". Stadsuitbreiding, zo schrijft Taverne, "was het ruimtelijk gevolg van het streven om het inwonertal per stad zo omvangrijk mogelijk te

maken ten bate van de eigen stedelijke consumptie, alsmede ten behoeve van een zo groot mogelijk reservoir van goedkope arbeidskrachten".⁶⁰ Hij benadrukt het 'kwantitatieve' karakter van de stadsvergrotingen: "Zelfs in de steden, waar men met vooruitziende blik besloot tot de uitvoering van een grootschalig plan van uitbreiding, kwam men niet verder dan een zo efficiënt mogelijke verkaveling van de beschikbare grond ten bate van een zo gedifferentieerd mogelijk scala aan woningen. Net zo min als er behoefte bestond aan het stichten van nieuwe steden, veroorloofde men zich de luxe van grote pleinen of ruime marktvelen in de nieuw aan te leggen stadswijken die, door het ontbreken van openbare gebouwen als kerken, hallen, scholen, stedelijke gestichten en instellingen, met recht zouden kunnen worden beschouwd als voorlopers van onze huidige slaapsteden".⁶¹ "Het is in zekere zin verbijsterend dat Amsterdam in de zeventiende eeuw eigenlijk nooit over een volwaardig plan van uitleg heeft beschikt", aldus Taverne.⁶² Vervolgens beschrijft hij op basis van Jansens artikel De derde vergroting van Amsterdam de gang van zaken rond de derde uitleg. Taverne kenschetst de uitbreiding als 'brokkelig en onsamenhangend'.⁶³ Hij benadrukt net als Jansen het verschil in doelstellingen en aanpak tussen de grachtengordel en de Jordaan. De aanleg en uitvoering van de grachtengordel werd een aantal malen in de Vroedschap besproken; met de Jordaan heeft het stadsbestuur zich niet of nauwelijks beziggehouden.

De grachtengordel is in zijn ogen "niet het onlosmakelijke onderdeel geworden van een totaalplan dat in zijn geheel vorm en richting zou kunnen geven aan de nieuwe maatschappelijke situatie van de stad sedert 1600".⁶⁴ De kooplieden-regenten hebben "voor zichzelf, als kleine groep, een zo aantrekkelijk mogelijk woonkwartier" gerealiseerd.⁶⁵ "In feite werd het systeem der vorige middeleeuwse stadsvergrotingen gevolgd: toen waren achtereenvolgens de Voor- en Achterburgwallen en het Singel gegraven die, om beurten, van buitengrachten waren getransformeerd tot binnengrachten".⁶⁶ Deze laatste observatie lijkt in tegenspraak met de eerder verwoorde verbijstering: immers, wat is er verbijsterend aan het continueren van de Amsterdamse traditie in de stedenbouw? Tavernes verwijt dat er geen masterplan was, overtuigt niet: dat was er in Amsterdam immers nooit eerder geweest. Het ontbreken van een masterplan wijst op de overbodigheid ervan of de onmogelijkheid van een dergelijke aanpak. Het feit dat historici wél behoefte hebben aan een masterplan zegt niets over de stadsuitbreidingen van Amsterdam, alleen over de hang naar planmatigheid van latere onderzoekers.

Ideaal en werkelijkheid

Tavernes studie over de uitleg van Amsterdam heeft het karakter van een negatieve recensie. Dat komt voort uit het feit dat Taverne de 'ideale' stad - het toppunt van planmatigheid - als uitgangspunt ziet voor de stadsuitleg. De 'onsamenhangende en brokkelige' plattegrond van Amsterdam staat hiermee in scherp contrast. Door het ideaal als maatstaf te nemen, verwijt Taverne de makers van het plan dat ze deden

wat ze altijd hadden gedaan: onteigenen, fortificeren, verkavelen en grond uitgeven. Stadsuitbreiding was inderdaad een kwantitatieve aangelegenheid; dat is het nog steeds en dat is altijd zo geweest.

Het resultaat is volgens Taverne vergelijkbaar met hedendaagse slaapsteden. De kooplieden/regenten richtten een riant woonbuurt in voor de eigen sociale groep, die sterk contrasteerde met de andere delen van de derde uitleg, waar veel minder aandacht aan werd besteed. Hier klinkt het negentiende-eeuwse oordeel over de Jordaan door; enige sociale bewogenheid en eigentijds besef van 'klasse' kunnen Taverne niet worden ontzegd. Hij ziet de effecten van slecht bestuur direct terug in de plattegrond van Amsterdam, in het ontbreken van architectonisch geordende, openbare ruimten met publieke gebouwen. De vorm van de stad, het 'gespleten stadsbeeld', is in zijn ogen niet zozeer een configuratie van complementaire elementen als de grachtengordel en de Jordaan (zoals Peteri en Jansen impliciet beweren), maar de weerspiegeling van een morele en politieke (wan)orde. In de overgang van ideaal naar werkelijkheid hapert Tavernes betoog. Er ontbreekt een essentieel onderdeel in zijn redenering, namelijk de invloed van de 'città ideale' zoals die in het eerste deel van zijn boek wordt besproken, op de realiteit van de Amsterdamse stadsuitbreidingen. Natuurlijk werden in de stedenbouw elementen ingezet die ook voorkomen in Stevins ideaalstad, zoals orthogonale verkavelingen en systematische verkeersplanning. De mogelijke invloed van de ideale stad moet worden gezocht op een lager schaalniveau dan dat van de gehele stad. Rechte kavels zijn beter, anders kunnen de bewoners hun tafel niet in de hoek van de kamer schuiven, schrijft Stevin op betrekkelijk ontspannen toon.⁶⁷ Dat leidt tot rechte straten, anders kan de ontwerper niet komen tot een goede verkaveling. Taverne, die in het werk van Stevin zoekt naar een allesomvattend stedenbouwkundig model, kent de teksten over en afbeeldingen van de ideale stad een normatief karakter toe; Van den Heuvel daarentegen ziet de betekenis van de tractaten over de ideale stad als kritisch en codificerend.⁶⁸

Er zijn in de loop van de tijd allerlei relaties gelegd tussen de echte stad, de ideale stad en de vestingstad, die het predicaat 'stad' overigens nauwelijks verdient.⁶⁹ In Nederland werden wel radiale vestingsteden gebouwd. In de visie van legeraanvoerder Maurits moesten deze méér zijn dan uitsluitend militaire vestingen.⁷⁰ Desondanks hadden deze stadjes een vrijwel uitsluitend militair programma, waaraan alle andere functies ondergeschikt waren en waar vrijwel de gehele stedelijke economie op draaide. De burgerbevolking leefde over het algemeen van de aanwezigheid van het garnizoen.⁷¹

Stevens ideale stad bevat onmiskenbaar elementen afkomstig uit eigen waarneming van contemporaine steden, in ieder geval van zijn geboortestad Antwerpen.⁷² Het papier was gewillig, maar er was geen sprake van de bouw van een dergelijke stad. In Nederland werden in de zeventiende eeuw geen nieuwe steden gesticht. De grote Hollandse steden in de Gouden Eeuw waren geen nieuwe, maar middeleeuwse steden, waarvan de locatie deels was gekozen op basis van

bereikbaarheid en de plattegrond was ontstaan of ontworpen 'naar de eis van het werk'. Het stedensysteem van Holland lag al in de middeleeuwen vast.⁷³ De 'ideale' steden brachten geen oplossingen voor de problematiek van de stadsuitbreidingen in de Republiek.

Bram Kempers en Kees Schmidt ventileerden in een recensie van Tavernes boek zeer fundamentele kritiek: zij beschreven het concept van de ideale stad als voortbrengsel van de politieke retoriek van Italiaanse stadsbestuurders (zoals Alberti), die in hun 'strategische overstatements' retorische figuren als schoonheid, goedheid en waarheid gebruikten. Volgens de recensenten behandelt Taverne de zeventiende-eeuwse stadsuitbreidingen aan de hand van tractaten, die niets te maken hebben met de praktijk van de stedenbouw in de Republiek.⁷⁴ Toch was met de publicatie van Tavernes boek voor lange tijd het laatste woord over de stadsuitbreidingen van Amsterdam gezegd. Nieuw archiefonderzoek liet op zich wachten. In vrijwel alle boeken die de stadsontwikkeling van Amsterdam behandelen werd een relatie gelegd tussen de stadsuitbreidingen en contemporaine modellen van 'ideale' steden en vestingen.⁷⁵

'Morfologische analyse'

De kritiek die vanaf de jaren vijftig ontstond op de modernistische stedenbouw gaf stedenbouwkundigen opnieuw aanleiding tot het bestuderen van historische binnensteden.⁷⁶ Deze kritiek kwam deels voort uit de naoorlogse aanpak van oude stadscentra: door schade en schande ontstond het inzicht dat een stad niet kan samenvallen met een systeem van autowegen. Dit leidde tot een nieuwe aanpak, waarin werd gestreefd naar complexiteit in het stadsbeeld. Deze werd gezocht in studie van stedelijke omgeving en de onderliggende structuren van geomorfologie, landschap, waterhuishouding en infrastructuur, met als oogmerk het stadsontwerp opnieuw te verankeren in zijn omgeving, in de historische gelaagdheid van stad en landschap.⁷⁷ De Italiaans-Franse traditie van stadsonderzoek, waarin het onderzoek diende als basis voor beredeneerde en meer subtiele ingrepen in de bebouwing en de structuur van historische steden, was hiervoor de inspiratiebron.⁷⁸

Het boek 'Amsterdam als stedelijk bouwwerk: een morfologische analyse' van de architecten Casper van der Hoeven en Jos Louwe verscheen in 1985⁷⁹; het boek is de uitwerking van een doctoraalscriptie uit 1978.⁸⁰ Het bevat een analyse van de stedenbouwkundige vorm van Amsterdam, gebaseerd op de studie van een chronologische reeks stadskarten. De vorm van de stad wordt beschreven en verklaard aan de hand van regelmaat en uitzonderingen, van grids en 'breukzones', de overgangen tussen de verschillende grids. Deze 'interpretatie van de ruimtelijke organisatie' brengt de structuren aan de oppervlakte, en brengt orde in de 'chaos'. Op deze manier is de analyse van de stad als geheel gekoppeld aan problemen rondom het architectonisch ontwerp. Een groot deel van het onderzoek betreft dan ook 'ontwerpend' onderzoek; tekeningen spelen hierin een essentiële rol.

De binnenstad van Amsterdam wordt geanalyseerd aan de hand van twee thema's, de lineaire opbouw van de stadsplattegrond (deze wordt herleid op Stevins handelsstad) en de concentrische opbouw (herleid op Speckles ontwerp voor een radiale vestingstad). Een bekend geworden, vaak overgenomen analysetekening toont een 'uitgeklapte' stadsuitleg van Amsterdam; de orthogonaal weergegeven blokopbouw wordt vergeleken met die van Stevins handelsstad. In tegenstelling tot Taverne vergelijken Van der Hoeven en Louwe Amsterdam met de ideale steden op het praktische niveau van verkavelingen en verkeersnet. Dat ligt meer voor de hand dan formele vergelijkingen zoals die door Taverne (en later door Bakker) werden gemaakt, omdat Stevins handelsstad net als de uitleg van Amsterdam in de traditie staat van de Hollandse grachtenstad. Van der Hoeven en Louwe zoeken naar elementen uit de ideale stad, maar verklaren ook de uitzonderingen op die regels, zonder daar een stedenbouwkundig oordeel aan te verbinden. Uiteindelijk zien Van der Hoeven en Louwe Stevins ontwerp niet als voorschrift, maar als een gesystematiseerde weergave van de formele en functionele principes die de mathematische opbouw van de Hollandse grachtenstad hebben bepaald.⁸¹ Net als Van der Hoeven en Louwe reageerde stadsontwerper Maurits de Hoog in 1987 op contemporaine planvorming.⁸² Hij analyseerde historische en eigentijdse stedenbouwkundige ingrepen in het landschap van de IJ-oever, om te komen tot een nieuwe 'ontwerp- en planstrategie'. Door vergelijkingen te maken op het praktische niveau van routesystemen en schakeling, zoning en verkaveling van de eilanden ontstaat een beeld van de archipel in het IJ als ruimtelijk gefragmenteerd maar functioneel coherent systeem.

De enigszins ideale stad

De eerste die sinds de publicatie van Tavernes boek heeft gewaagd om de Amsterdamse stadsuitleg opnieuw in formele zin te koppelen aan het idee van de ideale stad, is kunsthistoricus Boudewijn Bakker.⁸³ Wat Jansen en Taverne als gefragmenteerd geheel zagen, beschreef Bakker in 1995 als een door omstandigheden niet geheel uitgevoerde, aangepaste en dus enigszins vervormde 'ideale' stad. Hij trof in de derde uitleg 'consequente rechtlijnigheid en de afwezigheid van elke onregelmatige vorm' aan.⁸⁴ Bakker zag 'opmerkelijke overeenkomsten tussen de oudere gepubliceerde ideaalontwerpen en de uitbreiding van 1610, zowel in de grote vorm als in de onderdelen'.⁸⁵ Volgens hem is altijd getracht de cirkelvorm te benaderen; dat is niet gelukt omdat de westelijke eilanden binnen de omwalling kwamen te liggen. Bakker ziet de rond 1625 wel gehanteerde wijze van afbeelden van de stad, waarbij de derde uitleg wordt gespiegeld aan de oostzijde, als een teken 'dat het stadsbestuur [...] verwacht [moet] hebben dat de spiegelbeeldige verdubbeling niet lang meer op zich zou laten wachten' (zie afb. 3).⁸⁶ Het slecht verdedigbare deel van de vesting bij de latere Leidsegracht ziet hij als ondersteuning voor deze zienswijze. "Het ideaal van de volstrekt symmetrische omtrek [...] moest worden opgegeven,

Afb. 3. Op deze kaart van Nicolaas Visscher uit 1625 is de stadsuitbreiding van 1612 gespiegeld weergegeven. Dit is wel gezien als streven om een 'ideale' symmetrische omtrek te bewerkstelligen. Er is echter geen aantoonbare relatie tussen een pronkkaart als deze en het ontwerp van de latere stadsuitbreiding.

doordat de aanleg van [...] de eilanden Kattenburg, Wittenburg en Oostenburg de ontwerpers dwong de uiterste bolwerken niet hoefijzervormig te laten inspringen, maar in het verlengde van de andere te leggen. In verband hiermee is het uiteindelijk aantal bolwerken niet vierentwintig maar zesentwintig.⁸⁷

Ook op een kleiner schaalniveau ziet Bakker elementen van de ideale stad terug in de Amsterdamse stadsplattegrond. De grachtengordel 'werd gemodelleerd naar het schema van de gebroken concentrische ringen van de Vitruviaanse radiaalstad'.⁸⁸ Niet alleen de grachtengordel, maar ook de Jordaan is aangelegd "volgens het ons inmiddels vertrouwde criterium van mathematische orde en symmetrie. De inrichting doet sterk denken aan de rastervormige variant van de stad met ronde omtrek [...], maar dan niet met het klassieke Italiaanse vierkante stratenraster maar met het rechthoekige straten-

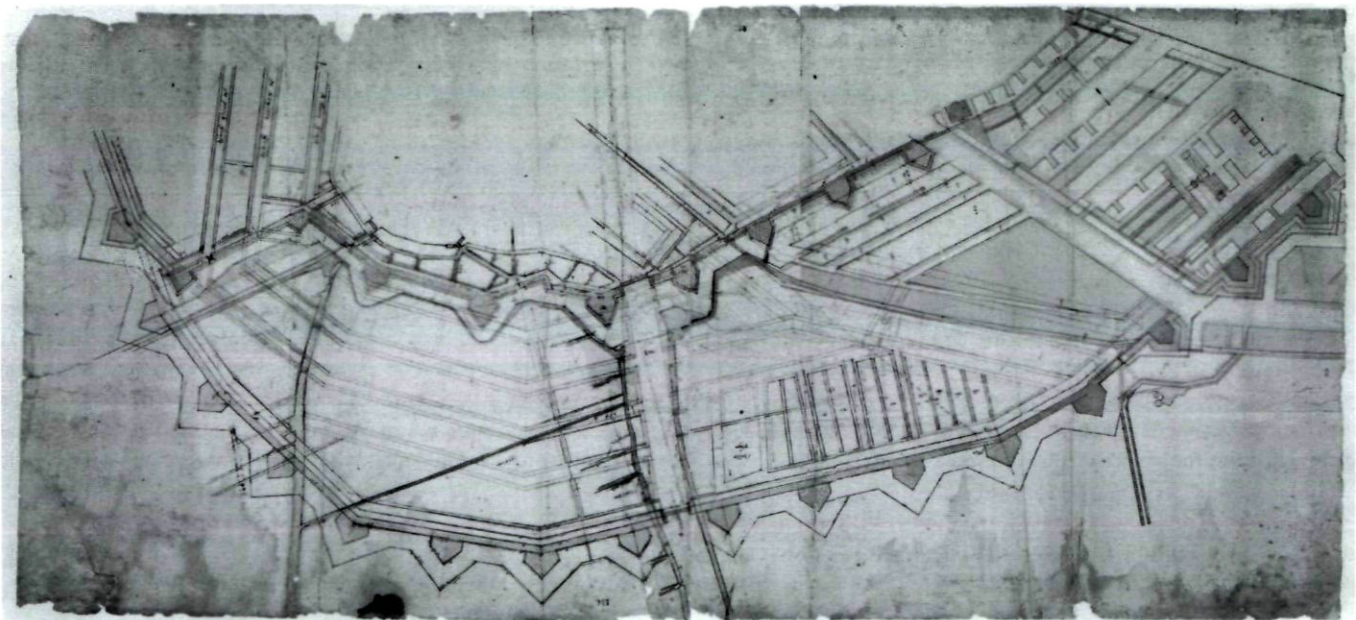
grachtenraster van de verdedigbare stad volgens Stevin".⁸⁹ De Haarlemmerbuurt en de westelijke eilanden zijn wel volgens een geometrisch patroon aangelegd, maar kunnen "niet rechtstreeks afgeleid worden van bestaande architectuurhistorische modellen".⁹⁰

Net als Taverne heeft Bakker een duidelijk oordeel over het resultaat. Over het vroeg-zeventiende-eeuwse stadsplan, door Taverne nog 'verbrokken en onsamenhangend' genoemd, schrijft Bakker als "combinatie van verschillende geometrische modellen, die voor een belangrijk deel zijn terug te vinden in de zestiende-eeuwse ontwerptheorie, maar voor een deel ook niet. Deze combinatie is over het algemeen logisch en helder, ogenschijnlijk vanzelfsprekend tot stand gebracht. De enige, maar dan ook bepaald opmerkelijke planologische schoonheidsfout is de ongelukkige aansluiting van enige hoofdaders in de Jordaan op de bruggen van de Prinsengracht".⁹¹

Waar Taverne de stadsuitbreidingen aan de hand van de besluitvorming, stedenbouwkundige theorie en de economische en demografische ontwikkelingen analyseert, beziet Bakker de stadsuitbreidingen vanuit een formeel-esthetisch gezichtspunt. De zeventiende-eeuwse stadsuitbreidingen zijn in zijn ogen wel degelijk twee fasen van een masterplan; hierbij ziet Bakker een aantal kaarten uit de tijd van de derde uitleg aan voor een vestingplan rond de gehele stad. De belangrijkste conclusie ligt echter niet zozeer in Bakkers analyse van het stadsplan, maar in de constatering dat "wie zich een oordeel wil vormen over de stadsuitbreiding van de zeventiende eeuw in haar geheel, dient onderscheid te maken tussen ontwerp, besluitvorming, uitvoering en resultaat".⁹² Tavernes proefschrift uit 1978 wordt nog altijd massaal geciteerd. Toch heeft hij twaalf jaar later, in 1990, zelf getracht nieuwe verbanden te leggen tussen ideaal en werkelijkheid en zijn stedenbouwkundig oordeel over de derde uitleg sterk genuanceerd.⁹³ Hij beschrijft de stadsuitleg ditmaal aan de hand van twee metaforen: de *città ideale* en de *mercator sapiens*. Naast de ideale stad ziet Taverne in de zestiende eeuw een 'stedenbouwkundig ideaal' in de opkomst van het grote grachtenhuis.⁹⁴ Dit is een interessante ontwikkeling in het denken over de stadsuitleg: immers, het ideaal ligt nu niet meer in de tractaten, maar in de gebouwde realiteit in Amsterdam zelf. Taverne zegt tot deze nieuwe, meer pragmatische inzichten te zijn gekomen na lezing van twee artikelen. Aan een artikel van Erik Terlouw ontleent hij het idee van de boekhoudkundige stad; volgens Terlouw zijn de ontwerpen van gridsteden, zoals dat van Stevin, vooral gericht op een efficiënte en lucratieve gronduitgifte.⁹⁵ Het tweede artikel is van de historicus Van der Woude, die de stadsuitleg bekijkt

vanuit (onder meer) de vraag naar bouwgrond en de ontwikkelingen op de vastgoedmarkt.⁹⁶ Verder ziet Taverne de stadsuitbreiding nu in relatie tot zijn programma: de derde uitleg is de ruimtelijke demonstratie van de differentiëring in de Amsterdamse bevolking. Deze leidde tot een scheiding van wonen en werken. De uitleg vertoont de ruimtelijke karakteristieken van een nieuwe economische orde. "Deze orde was niet zozeer gebaat bij een *architectonisch ideaalplan* - waarbij alle bestemmingen hiërarchisch ten opzichte van elkaar gedacht zijn - maar veeleer bij het tegendeel: een boekhoudkundig model dat leiding geeft aan een zo lucratief en efficiënt mogelijk bepalen van maat en plaats van onderling elkaar uitsluitende functies".⁹⁷ Het pragmatisme van Peteri, ondergesneeuwd door de discussies over het veronderstelde verband tussen stad en ideaalstad, lijkt hier terug te komen: "... zowel Stevin als de kooplieden-regenten [...] streefden niet naar het vastleggen van een idee over stad of samenleving maar naar het perfectioneren van een kunde, een techniek. Een praktijk van landmeetkunde, de ervaringen opgedaan op het gebied van waterbeheersing en landinrichting, het zijn deze traditionele technieken die aan de basis liggen van de fysionomie van zowel de grachtengordel als de koopmansstad van Stevin".⁹⁸ Stevins tractaat wordt blijkbaar niet langer als richtlijn voor stadsuitleg gezien, maar als bijdrage aan de stedenbouwkundige methodiek.

In de jaren tachtig en negentig werd nauwelijks archiefonderzoek naar de stadsontwikkeling gedaan. Pas in het *Jaarboek Amstelodamum* van 2002 verscheen het artikel 'De eerste fase (1650-1662) van de Vierde Vergroting van Amsterdam herbezien' van Gea van Essen.⁹⁹ Van Essen gaat - voor het eerst - uit van een gedegen studie van de overgebleven ont-

Afb. 4. Montage van twee plankaarten uit de beginfase van de stadsuitbreiding van 1663. Op deze kaarten is te zien dat niet een ideaalbeeld van de stad, maar de weerbarstige werkelijkheid het uitgangspunt was bij het ontwerp van de stadsuitleg.

werptekeningen, koppelt op systematische wijze archiefbronnen aan kartografisch materiaal en biedt een tot op heden ongekend inzicht in het ontwerpproces van de vierde uitleg. Dit leidt tot de conclusie dat Jansen en Taverne gelijk hadden in hun afwijzing van het driegrachtenplan en dat het ontwerp voor de vierde vergroting in de loop van een aantal jaren tot stand is gekomen als het werk van een groep mensen, niet van één auteur. Van Essen laat de theorie over ideale steden voor wat ze is, en toont aan dat de stadsuitbreiding het resultaat is van een reeks weloverwogen beslissingen, waarbij een pragmatische aanpak werd gevolgd. Hierbij werd rekening gehouden met enerzijds het bestaande landschap, anderzijds met het belang van een efficiënte verkaveling. Dat laatste belang kreeg in de loop van de tijd de overhand: het ontwerp hield in de loop van de tijd steeds minder rekening met het onderliggende landschap (zie afb. 4).

Conclusie

Schaalgrootte en planmatigheid zijn vanouds de eigenschappen die aan de stadsuitbreidingen van Amsterdam werden toegekend. De planmatigheid van de stadsaanleg is steeds vanuit nieuwe invalshoeken benaderd, waarbij esthetische waardering aanvankelijk een overheersende rol speelde. Uit de negentiende eeuw is het idee van de stad als geniaal totaalontwerp overgeleverd. Dit idee is in allerlei vormen gepresenteerd, zonder dat daar veel onderzoek aan ten grondslag lag. De mate waarin het stadsbeeld werd ontworpen, werd veel groter voorgesteld dan wij nu uit onderzoek van de feiten zouden opmaken. Dat ligt voor de hand, omdat de historiografie van de stedenbouw sterk gerelateerd was aan de contemporaine stedenbouwkundige praktijk. Later werden allerlei modellen van regelmatige (vesting)steden op de stadsuitbreidingen van Amsterdam geprojecteerd. Hierbij werd buiten beschouwing gelaten dat de vestingsteden een vrijwel uitsluitend militair programma hebben: hun ontwerp hield eenzijdig rekening met deze functie. Handel, verkeer of bestuur speelden geen rol van betekenis. Maar uitbreiding van een bestaande stad was ten enen male een andere opgave dan de aanleg van een vestingstad op een leeg terrein of het ontwerpen van een 'ideale' stad op een stuk papier. De benadering van Amsterdam als afgeleide van de ideale (vesting)stad gaat voorbij aan praktische eisen en aan het feit dat de stad deel uitmaakte van een groter geheel van landschap (ondergrond) en infrastructuur (wegen, havens, vaarten, dijken). Het idee van Amsterdam als (al dan niet gemankeerde) 'volcomen' stad lijkt de ontwikkeling van een meer pragmatische theorie over de stadsontwikkeling in de weg te hebben gestaan. Taverne stelde in 1993 dat de plattegrond van de Nederlandse stad een "nog nauwelijks ontcijferde tekst over het ononderbroken samenspel tussen ondergrond en ingreep" is.¹⁰¹

Natuurlijk zijn rationale, orthogonale verkavelingen, beredeneerde straat- en grachtprofielen en symmetrische configuraties van bouwblokken en straten zowel te vinden in een 'ideale' als in een echte stad. Maar als de ontwerpers van het

Amsterdamse stadsplan iets hebben geleerd uit de tractaten, zal dat niet zozeer het zonder meer kopiëren van stedenbouwkundige vormen zijn geweest, maar het combineren van schoonheid en functionaliteit door middel van de toepassing van stedenbouwkundige methodiek, zoals orthogonale verkavelingen en rechte straten en grachten.¹⁰¹ Kunsthistorici die onderzoek deden naar de stedenbouw vertoonden een sterke neiging om tractaten een normatieve rol toe te delen, waaraan het object van onderzoek zelf ondergeschikt werd gemaakt.

Het tot nu toe verrichte archiefonderzoek wijst daarentegen niet op een theoretisch gefundeerde, maar sterk pragmatische aanpak van de stadsontwikkeling. Vooral het onderzoek van Jansen en Van Essen heeft geleid tot zeer wezenlijke inzichten in de gang van zaken rond de stadsuitbreidingen. De stedenbouwkundige ontwikkeling kan echter niet alleen aan de hand van - vooralsnog te fragmentarisch - archiefonderzoek worden onderzocht. De stadsontwikkeling, de combinatie van stedenbouw en verstedelijking, van ondergrond en ingreep, is niet zonder meer te verklaren uit de resoluties van Vroedschap en Thesaurieren. Een stadsontwerp is geen op zichzelf staand kunstwerk, maar een oplossing voor een reeks problemen in een specifieke situatie. Het ontwerp is het resultaat van een complex proces waarin verschillende, soms tegenstrijdige belangen tegen elkaar werden afgewogen. De stedelijke overheid beschikte over een uitgebreid, zich steeds ontwikkelend stedenbouwkundig instrumentarium, ontwikkeld in een lange traditie van stadsuitbreiding. De uitbreidingen van Amsterdam moeten worden geanalyseerd in relatie tot de omstandigheden, de opgave en het instrumentarium van de stedenbouw.¹⁰²

De condities waaronder de stad zich ontwikkelde, zoals de bodemgesteldheid, de waterhuishouding, de grondeigendom en verkaveling van het buitengebied en het netwerk van infrastructuur waarin de stad was opgenomen waren van grote invloed op de planvorming. De opgave, het streven naar goede stadsverdediging, soepele verkeersafwikkeling en voldoende bouwgrond, is een tweede belangrijk aspect. Ten derde is daar het instrumentarium van de stedenbouw: de methodiek van fortificatie, stadsontwerp en verkaveling, maar ook de juridisch-planologische mogelijkheden. Uit de relatie tussen de omstandigheden en de keuzen van de ontwerpers, de toepassing van het instrumentarium, kunnen de vastliggende punten en de ontwerprijheid in de stadsuitleg worden bepaald en verklaard. Zo zal een beeld ontstaan van een geleidelijk ontwikkelde samenhang tussen systemen van fortificatie, waterhuishouding, infrastructuur en verkaveling, dat recht doet aan de complexiteit van de stadsontwikkeling, de continuïteit van stedenbouwkundige problematiek en de traditie waar het zeventiende-eeuwse stadsontwerp uit voortkwam.

Noten

- * Dit historiografische overzicht is het eerste resultaat van mijn promotie-onderzoek naar de stadsontwikkeling van Amsterdam in de zeventiende eeuw.
- 1 Voor een overzicht en drukgeschiedenis: J. van der Zande, 'Amsterdamse stadsgeschiedschrijving vóór Wagenaar', *Holland* 17 (1985), pp. 218-230; E.O.G. Haitsma Mulier, 'De zeventiende-eeuwse stadsbeschrijvingen van Amsterdam', *Maandblad Amstelodamum* 85 (1998), pp. 107-115. Voor een beschouwing over de opzet van de geschiedenissen en de aard en herkomst van het genre zie E.O.G. Haitsma Mulier, 'De eerste Hollandse stadsbeschrijvingen uit de zeventiende eeuw', *De zeventiende eeuw* 9 (1993), pp. 97-116.
 - 2 C.J.A.C. Peeters, 'Het stadsbeeld verwoord: stadsplattegrond en stadsbeschrijving in de zestiende en zeventiende eeuw', *Stad in kaart: Voordrachten gehouden op het congres 'De historische stadsplattegrond - spiegel van wens en werkelijkheid' Groningen 18-19 november 1983*, Alphen aan den Rijn 1984.
 - 3 Van Domselaer beschrijft de kaart van Daniel Stalpaert uit 1662 in de vorm van een wandeling. Het stedenbouwkundig plan werd sterk gewijzigd, maar Van Domselaer bespreekt het kaartbeeld als ware het uitgevoerd. Zie T. Van Domselaer, *Beschrijving van Amsterdam*, Amsterdam 1665, p. 281 e.v. In F. von Zesen, *Beschreibung der Stadt Amsterdam*, Amsterdam 1664 lijkt de kaart van Balthasar Florisz. uit 1625 te worden beschreven. Von Zesen beschrijft de stad zonder de uitleg van de jaren 1660.
 - 4 In I.I. Pontanus, *Historische beschrijvinghe der seer wijt beroemde coop-stadt Amsterdam*, Amsterdam 1614 worden alleen uitgevoerde werken en gebouwen beschreven. De nieuwe vergroting wordt niet genoemd; er was nog weinig van te zien; de stadsbeschrijver moest het vooral hebben van zijn waarnemingen. Het boek bevat alleen een kaart van de derde uitleg.
 - 5 J. Wagenaar, *Amsterdam in zyne opkomst, aanwas, geschiedenis, voorregten, koophandel, gebouwen, kerkenstaat, scholen, schutterye, gilden en regeeringe*, deel I, Amsterdam 1760, p. XXIII; Haitsma Mulier 1998.
 - 6 F. von Zesen, *Beschreibung der Stadt Amsterdam*, Amsterdam 1664.
 - 7 De 'nieuwe manier van fortificatie' die vanaf 1585 in Amsterdam werd toegepast werd wel genoemd. Zie bijvoorbeeld Van Domselaer 1665, p. 241. Geen van de auteurs legt overigens verbanden met contemporaine literatuur over stedenbouw en vestingbouw; dat gebeurt pas in de twintigste eeuw. Zie ook het artikel van W. Boerfijn elders in dit tijdschrift.
 - 8 Van Domselaer 1665, p. 237.
 - 9 Van Domselaer 1665, p. 259.
 - 10 Von Zesen 1664, pp. 177-178.
 - 11 J. Wagenaar, *Amsterdam in zyne opkomst, aanwas, geschiedenis, voorregten, koophandel, gebouwen, kerkenstaat, scholen, schutterye, gilden en regeeringe*, 12 delen, Amsterdam 1760-8.
 - 12 De hieronder uitgebreid geciteerde D.C. Meijer jr. was co-auteur van het bekende pamflet van schilder-kunstschrijver Jan Veth tegen de demping van de Reguliersgracht. D.C. Meijer jr en J. Veth, *Stedenschenis: naar aanleiding van de Reguliersgracht-kwestie*, Amsterdam 1901. Zie ook J. Veth, *Bedreigde schoonheid*, Amsterdam 1916.
 - 13 Zie over de geschiedenis van het archief W.C. Pieterse, 'Van charterkast tot gemeentearchief: zeven eeuwen Amsterdams archiefbeheer', overdruk uit *Ons Amsterdam* 30 (1979), [Amsterdam 1979].
 - 14 P. Scheltema, 'Historisch overzicht van de verschillende vergrotingen der stad Amsterdam', *Aemstel's Oudheid*, deel VI, Amsterdam 1871, pp. 61-91.
 - 15 Scheltema 1871, p. 90.
 - 16 Vincent van Rossem beschreef het plan-Kalff onlangs als 'in feite een geweldige prestatie', terwijl hij het plan-Van Niftrik terecht afdoet als 'visionaire luchtfietserij'. Het plan-Van Niftrik was immers geen plan, maar slechts een tekening, terwijl onder het regime van Kalff onder zeer dwingende voorwaarden in korte tijd vele duizenden woningen werden gebouwd. V. van Rossem, 'Kaarten lezen', M. Hameleers (red.), *Kaarten van Amsterdam 1866-2000*, Amsterdam/ Bussum 2002, p. 8.
 - 17 D.C. Meijer, 'Groei en bloei der stad', A. Bredius e.a. (red.), *Amsterdam in de zeventiende eeuw*, 's Gravenhage 1897, deel I, p. 173.
 - 18 D.C. Meijer jr, 'De uitbreiding van Amsterdam in de zeventiende eeuw', *Amsterdamsch Jaarboekje voor geschiedenis en letteren* 1 (1888), p. 137. Meijer werd uitgebreid geciteerd in R. Eberstadt, *Städtebau und Wohnungswesen in Holland*, Jena 1914.
 - 19 Meijer 1888, pp. 137-138.
 - 20 Meijer 1897, p. 174. Zie ook A.E. d'Ailly (red.), *Zeven eeuwen Amsterdam*, Amsterdam, s.a. [1946], deel II, 'De zeventiende eeuw: leven en levenskracht'.
 - 21 Peteri en Jansen zien de Jordaan meer als een noodzakelijk kwaad: zonder Jordaan geen grachtengordel. Peteri 1913, p. 143; L. Jansen, 'De derde vergroting van Amsterdam', *Jaarboek Amstelodamum* 52 (1960), pp. 42-89.
 - 22 S. Kostof, *A History of Architecture: Settings and Rituals*, New York 1995, p. 538. Ook in S. Kostof, *The City Shaped: Urban Patterns and Meanings Through History*, Londen 1991 worden Amsterdam en Versailles in een adem genoemd, in verband met de ontwikkeling van stedelijke boulevards.
 - 23 Zie F. Hiorns, *Town-Building in History*, Londen 1956, p. 254 e.v.
 - 24 Zie bijvoorbeeld P. Lavedan e.a., *L'urbanisme à l'époque moderne*, Genève 1982: 'Le règlement de construction était aussi très strict. Seules certaines briques étaient admises pour des murs extérieurs, certaines pierres pour les canalisations. Comme il n'y eut guère que des bâtiments de moins de trois étages, on peut supposer que le règlement imposait un minimum aussi bien qu'un maximum de hauteur. Ici, des textes font défaut parce que trois incendies ont détruit les anciens registres de la ville'. Zie ook A.E.J. Morris, *History of Urban Form: Before the Industrial Revolutions*, Essex 1994. In dit kader wordt vaak verwezen naar J.C. Breen, 'De verordeningen op het bouwen te Amsterdam voor de negentiende eeuw', in *Jaarboek Amstelodamum* 6 (1908), p. 123.
 - 25 G. Cullen, *Townscape*, Londen 1961.
 - 26 C.H. Peters, *De Nederlandsche stedenbouw*, deel I: De stad als veste, woon- en handelsplaats, Leiden, s.a. [1909], p. 307.
 - 27 S.E. Rasmussen, *Towns and Buildings*, Cambridge, Massachusetts, 1973 (oorspronkelijke uitgave 1949), p. 90.
 - 28 L. Benevolo, *De Europese stad*, Amsterdam 1993, pp. 162-165. L. Benevolo, *The History of the City*, Londen 1980. Benevolo veronderstelt dat de breedte van de grachten is gebaseerd op een maximaal visueel effect. De gevels konden het best vanaf de overkant van de gracht worden bekeken. De breedte van een gracht kwam dus ongeveer overeen met de grootte van 'een middeleeuws plein'. Als we Benevolo mogen geloven, hebben alle huizen langs de drie grachten een symmetrische gevel. Dit is mogelijk een extrapolatie van de bocht in de Herengracht.
 - 29 L. Mumford, *The City in History: its origins, its transformations, and its prospects*, Londen 1961, p. 504.
 - 30 L. Mumford, *The Culture of Cities*, New York 1970 (oorspronkelijke uitgave 1938), p. 139.
 - 31 F.F. Fraenkel, *Het plan Amsterdam-Zuid van H.P. Berlage*, Alphen aan den Rijn, 1976, p. 32.
 - 32 Geciteerd in E.R.M. Taverne, 'Architectuurhistorie lijdt onder elitaire opleiding', *Wonen/TABK* 1977, no. 15, pp. 14-18.
 - 33 Zie E.R.M. Taverne, 'Vragen aan een prille discipline: De geschiedenis van de ruimtelijke planning in Nederland', *Archis* 1986-6, pp. 40-43.
 - 34 Zie V. van Rossem, 'Belage: beschouwingen over stedenbouw

- 1892-1914', S. Polano (ed.), *Hendrik Petrus Berlage: het complete werk*, Alphen aan den Rijn 1987.
- 35 Ook in de toelichting op het Algemeen Uitbreidingsplan van Amsterdam, dat tot stand kwam onder leiding van Cornelis van Eesteren, wordt deze benadering van het grachtenplan volgehouden; wel wordt het plan ditmaal voorzien van functionalistische noties als licht, lucht en ruimte. De Jordaan voldoet vanzelfsprekend niet aan dergelijke criteria voor een geslaagd stadsdeel.
- 36 Zie bijvoorbeeld W. Reh, *Arcadia en metropolis: het landschapsexperiment van de verlichting*, Delft 1995: '... de grachtenpanden zijn door de topgevels, de boogbruggen en de spiegeling van de bomen in het water als een picturale tafereel geësceneerd. Er was speciale aandacht voor het schilderachtige effect van de knikken in de grachtengordel. Deze picturale elementen kwamen terug in de inscenering van het buitenplaatsenlandschap van de Amstel en de Vecht'.
- 37 L.A. de Klerk, *Op zoek naar de ideale stad*, Deventer 1980.
- 38 Meijer 1897, p. 175.
- 39 Meijer 1888, p. 165.
- 40 Fockema Andreae, *Duizend jaar bouwen in Nederland*, deel II, p. 28.
- 41 Zie E.R.M. Taverne, *In't land van belofte: in de nieuwe stad*, Maarsse 1978, p. 71 e.v.
- 42 H. Brugmans, *Geschiedenis van Amsterdam*, deel II, '80-jarige oorslog, 1544/1621', Utrecht 1972, p. 207 (eerste uitgave 1930-33).
- 43 Meijer 1888, p. 158.
- 44 Meijer 1888, p. 138.
- 45 Meijer 1888, p. 138.
- 46 Meijer 1897, p. 135-136.
- 47 J. ter Gouw, *Amsterdams vergrooitingen*, Amsterdam 1882, p. 32. Zie ook H. Rottier, *Stedelijke structuren: een inleiding tot de ontwikkeling van de Europese stad*, Muiderberg 1978.
- 48 W.B. Peteri c.i., *Overheidsbemoeiingen met Stedebouw tot aan den Vrede van Munster*, diss. Delft 1913. Zie ook Th. J. Delfgaauw, *De Grondpolitiek van de gemeente Amsterdam*, Amsterdam 1934.
- 49 Peteri 1913, p. 215.
- 50 Peteri 1913, p. 214.
- 51 S.J. Fockema Andreae, *Duizend jaar bouwen in Nederland*, deel II, De bouwkunst na de middeleeuwen, Amsterdam 1956. Zie ook E.J. Hoogenberk, *Het idee van het Hollandse stad: Stedebouw in Nederland 1900-1930 met de internationale voorgeschiedenis*, Delft 1980.
- 52 Peteri 1913, p. 215.
- 53 C.P. Burger jr., 'Amsterdam in het einde der zestiende eeuw: studie bij de uitgaaf van den grooten plattegrond van 1597', *Jaarboek Amstelodamum* 16 (1918), pp. 1-103; L. Jansen, 'De Lastage in 1596', *Ons Amsterdam* 13 (1961), pp. 354-356; W.F.H. Oldewelt, 'De Duvelshoek', *Jaarboek Amstelodamum* 50 (1958), pp. 23-29; I.H. van Eeghen, 'De stadsuitleg van 1585/1586', *Jaarboek Amstelodamum* 63 (1971), pp. 44-67; I.H. van Eeghen, 'Het naamloze en onaanzienlijke begin van de Herengracht', *Maandblad Amstelodamum* 42 (1955), pp. 126-128, later uitgewerkt in I.H. van Eeghen en H. de la Fontaine Verwey, *Vier eeuwen Herengracht*, Amsterdam 1976.
- 54 Naast hieronder genoemde studies in *Amstelodamum* en *Ons Amsterdam* schreef Jansen veel voor het tijdschrift *Werk in uitvoering*, uitgegeven door de Dienst Publieke Werken. Dit heeft zeker invloed gehad op zijn keuze van onderwerpen. De Dienst was in de jaren vijftig en zestig bezig onderdelen van het *Schema van verkeersverbeteringen* in de Binnenstad uit te voeren. Hierbij werd blijk gegeven van historisch besef door Jansen opdracht te geven het te slopen stadsdeel te onderzoeken. Zo ontstonden artikelen als: L. Jansen, 'De Weesperstraat', *Ons Amsterdam* 15 (1963), pp. 130-133; L. Jansen, 'De voormalige stadstimmertuin', *Ons Amsterdam* 12 (1960), pp. 48-54; L. Jansen, 'De Foeliestraat en omgeving', *Werk in uitvoering* 15 (1964-5), pp. 89-92 en *Ons Amsterdam* 17 (1965), pp. 176-179; L. Jansen, 'Een stukje Jordaan', *Werk in uitvoering* 9 (1958-9), p. 8; L. Jansen, 'Publieke werken in 1599', *Ons Amsterdam* 12 (1960), pp. 281-288; L. Jansen, 'Iets uit de voorgeschiedenis van de Nieuwe Gooiseweg', *Ons Amsterdam* 12 (1960), pp. 290-292. J.Z. Kannegieter analyseert het grensgebied van de derde en de vierde uitleg, onder verwijzing naar de complexe relaties tussen stadsuitleg, waterhuishouding en infrastructuur. Hij besteedt voor het eerst aandacht aan het gebruik van de infrastructuur en de problematiek van het openhouden van vaartroutes tijdens de stadsvergroting. J.Z. Kannegieter, 'Uit de wordingsgeschiedenis van de Leidsegracht en haar naaste omgeving' in: *Jaarboek Amstelodamum* 57 (1965), pp. 48-69. Zie ook J.Z. Kannegieter, 'Naamgeving van straten en grachten in de zeventiende eeuw: de Spiegelgracht', *Maandblad Amstelodamum* 51 (1964), pp. 184-191; J.Z. Kannegieter, 'De oorspronkelijke functies van de Amsterdamse grachten', *Maandblad Amstelodamum* 52 (1965), pp. 25-33.
- 55 Jansen 1960 (noot 21). Later verscheen L. Jansen, 'Het Prinseneiland', *Werk in uitvoering* 13 (1962-3), pp. 171-173, *Ons Amsterdam* 15 (1963), pp. 298-301.
- 56 L. Jansen, 'De stadsuitbreiding van 1663', *Ons Amsterdam* 15 (1963), pp. 374-380.
- 57 Het belang van de aanleg van de haveneilanden werd beschreven in J.L. Meijer, 'De Oostelijke Eilanden', *Ons Amsterdam*, 41 (1989) pp. 36-41 en 58-63.
- 58 Zie voor een historiografisch overzicht van de vestingbouw C. van den Heuvel, *Papiere Bolwercken: de introductie van de Italiaanse stede- en vestingbouw in de Nederlanden (1540-1609) en het gebruik van tekeningen*, Alphen aan den Rijn 1991. Voor een overzicht van radiale steden S. Kostof, *The City Shaped: Urban Patterns and Meanings Through History*, Londen 1991.
- 59 G.L. Burke, *The Making of Dutch Towns: A Study in Urban Development from the Tenth to the Seventeenth Centuries*, Londen 1956; Lewis Mumford, *The City in History*, Londen 1961: '... the geometric plan of Coeworden, Amsterdam's bastion, may have impressed the planners'.
- 60 Taverne 1978, p. 114.
- 61 Taverne 1978, p. 113-114.
- 62 Taverne 1978, p. 147.
- 63 Taverne 1978, p. 172.
- 64 Taverne 1978, p. 172.
- 65 Taverne 1978, p. 172.
- 66 Taverne 1978, p. 152.
- 67 Zie Taverne 1978, p. 43.
- 68 Van den Heuvel 1991. In H. Rottier, *Stedelijke structuren: een inleiding tot een ontwikkeling van de Europese stad*, Muiderberg 1978 wordt zelfs een directe invloed verondersteld van 'de regelmaat en stelselmatigheid van de hellenistische en Romeinse stedelijke zonering' op de zeventiende-eeuwse stadsuitbreidingen van Amsterdam.
- 69 In C. van den Heuvel, *Papiere Bolwercken: De introductie van de Italiaanse stede- en vestingbouw in de Nederlanden (1540-1609) en het gebruik van tekeningen*, Alphen aan den Rijn 1991 wordt beschreven hoe de vestingstad Palmanova vaak als de gebouwde neerslag van theoretische modellen is besproken, als overbrugging van de kloof tussen ideaal en werkelijkheid. Zelfs Palmanova is geen 'uitgevoerde ideale stad', maar het resultaat van een compromis tussen militaire en civiele belangen.
- 70 J.I. Israel, *De Republiek 1477-1806*, Franeker 1996, pp. 290-295.
- 71 In Coevorden (1597-1601) besloegen de vestingwerken vijfmaal de oppervlakte van de voor bebouwing bestemde grond. Burke 1956 (noot 59).
- 72 Zie over bouwregelgeving en architectuur in Antwerpen in de tweede helft van de zestiende eeuw R. Tijs, *Tot Cieraet deser Stadt: Bouwtrant en bouwbeleid te Antwerpen van de middeleeuwen tot heden*, Antwerpen 1993.

- 73 Fockema Andreae 1956; Israel 1996 (noot 70), p. 119.
- 74 B. Kempers en K. Schmidt, 'In 't land van belofte: kunstgeschiedenis en sociologie', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 6 (1979-1980), pp. 340-352. De auteurs wijden een paragraaf aan Tavernes 'waarderende' taalgebruik, dat zou doen denken aan het vocabulaire van 'buurtcomités en actiegroepen' en zou wijzen op antikapitalistische overtuigingen (p. 350).
- 75 Zie bijvoorbeeld R. van Gelder en R. Kistemaker, *Amsterdam 1275-1795: De ontwikkeling van een handelsmetropool*, Amsterdam 1983; D. Lambert, A. De Vries (red.), *Stadsontwerp Amsterdam*, Delft 1990; P. Spies e.a. (red.), *Het grachtenboek*, Den Haag 1991; Dienst Ruimtelijke Ordening Amsterdam, *Nooit voltooid: De ruimtelijke ordening in Amsterdam*, Amsterdam 1994; C. van der Hoeven en J. Louwe, *Amsterdam als stedelijk bouwwerk: een morfologische analyse*, Nijmegen 1985; J. Heeling e.a., *Het ontwerp van de stadsplattegrond*, Amsterdam 2002.
- 76 V. van Rossem, 'Een oude wijk als nieuw ontwerpprobleem', P. Spies (red.), *De Jordaan gaat nooit verloren*, Amsterdam 1997, pp. 119-154.
- 77 F. Palmboom, Rotterdam, *verstedelijkt landschap*, Rotterdam 1987; Crimson, *Re-Urb: nieuwe plannen voor oude steden*, Rotterdam, 1997.
- 78 Als absoluut hoogtepunt in het Franse stadsonderzoek is B. Fortier, *La Métropole Imaginaire: un atlas de Paris*, Luik 1989 zeer lezenswaardig.
- 79 C. van der Hoeven en J. Louwe, *Amsterdam als stedelijk bouwwerk: een morfologische analyse*, Nijmegen 1985. Herdrukt in 2003.
- 80 J. Louwe, C. van der Hoeven, R. Louët Feisser, *Morfologische analyse van Amsterdam*, doctoraalscriptie TU Delft, Delft 1978. De invloed van Tavernes proefschrift is goed te zien aan het verschil tussen scriptie en boek. Is de scriptie gericht op de analyse van verkavelingen, routesystemen en de inpassing van kerken, in het boek speelt de invloed van ideale steden op de stadsuitbreidingen een belangrijke rol.
- 81 Zie ook B. Leupen e.a., *Het ontwerpen in beweging: werkboek voor ontwerp en analyse*, Delft, s.a.
- 82 M. de Hoog, 'Amsterdamse haveneilanden', *Plan* 3 1987, pp. 24-38. Het artikel werd geschreven als reactie op enerzijds de deels gerealiseerde stadsvernieuwing op de Oostelijke Eilanden, anderzijds de plannen voor het Oostelijk Havengebied. Zie ook C. Dijkstra e.a. (red.), *Atlas Amsterdam*, Bussum 1999, waarin de nadruk ligt op de werking van het verkeerssysteem, op de stad als 'distributiemachine'.
- 83 B. Bakker, 'De stadsuitleg van 1610 en het ideaal van de 'volcomen stad': Meesterplan of mythe?', in: *Jaarboek Amstelodamum* 87 (1995), pp. 71-96.
- 84 Bakker 1995, p. 81.
- 85 Bakker 1995, p. 88.
- 86 Bakker 1995, p. 91.
- 87 Bakker 1995, p. 92. Bakker brengt het getal 24 in verband met stedenbouwkundige theorie over de ideale stad (p. 90). Ook de Kerkstraat wordt gezien als ideaalstedelijk element, 'zoals dat al door Filarete was geschetst' (p. 92). De straat is alleen te smal geworden, aldus Bakker, om aan de functie van binnenring te voldoen.
- 88 Bakker 1995, p. 88.
- 89 Bakker 1995, p. 89.
- 90 Bakker 1995, p. 89.
- 91 Bakker 1995, p. 89.
- 92 Bakker 1995, p. 94. Bakker vindt in zijn visie op Amsterdam als afgeleide van 'ideale' steden een medestander in stadsarcheoloog Jerzy Gawronski, die het idee lanceert van een 'maritieme variant' op de ideale stad. J. Gawronski, 'Archeologie op Oostenburg: De Amsterdamse stadsuitleg en het maritieme cultuurlandschap', J. Gawronski, F. Schmidt e.a. (red.), *[Jaarboek] Amsterdam Monumenten en Archeologie* 1, Amsterdam 2002, pp. 10-27. Het verst in de visie op Amsterdam als afgeleide van de vestingstad ging Wolfgang Braunfels. Hij beschreef de ontwikkeling van Amsterdam als het overzetten van vormprincipes van vestingbouw naar stedenbouw; de stad wordt opgevat als een papieren diagram: 'Man hatte das Prinzip der barocken Festungsterne auf den Kanalbau übertragen. (...) Amsterdam konnte das neue Formempfinden des Barock zur Grundlage seines Stadtplanes machen. Die Erfahrungen der wechselseitigen Bedingtheit von Befestigungsanlagen und Kanalbau hat man dabei nicht vernachlässigt. Was lange der Notwendigkeit untergeordnet wurde, emanzipierte sich hier zur freien Form'. W. Braunfels, *Abendländische Stadtbaukunst: Herrschaftsform und Baugestalt*, Keulen 1979.
- 93 E.R.M. Taverne, 'Mercator Sapiens: de Amsterdamse stadsuitleg (1613) in het licht van humanistische opvattingen over stad en koopman', *De zeventiende eeuw* 6 (1990), pp. 1-6.
- 94 Zie over de typologische ontwikkeling van het grachtenhuis in relatie tot het stedenbouwkundig plan K. Ottenheim, 'The Amsterdam Ring of Canals: City Planning and Architecture', P. Van Kessel e.a. (red.), *Rome-Amsterdam: Two Growing Cities in Seventeenth-Century Europe*, Amsterdam 1997, pp. 33-49.
- 95 E. Terlouw, 'De zegels van de stedebeou: De stad als architectonisch ontwerp in de Renaissance', *Oase* 25 (1989), pp. 2-21.
- 96 Van der Woude ziet een wetmatigheid in de stedenbouw: nadat alle lege plekken in de stad zijn volgebouwd, vindt verdere verdichting plaats door het volbouwen van binnenterreinen en de aanleg van stegen. Vervolgens ontstaan illegale voorsteden buiten de muren. Pas als die een zekere grootte hebben bereikt, zal het stadsbestuur, vanwege de overlast veroorzaakt door deze bebouwing en de gederfde belastingen, overgaan tot stadsuitbreiding. Ad. van der Woude, 'La ville néerlandaise', J.P. Poussou e.a. (red.), *Études sur les villes en Europe occidentale (milieu du XVIIe siècle à la veille de la Révolution Française)*, Parijs 1983, pp. 313-385.
- 97 Taverne 1990, p. 4.
- 98 Taverne 1990, p. 5.
- 99 G. van Essen, 'De eerste fase (1650-1662) van de Vierde Vergroting van Amsterdam herbezien', *Jaarboek Amstelodamum* 94 (2002), pp. 90-109.
- 100 E. Taverne, 'Inleiding op een historiografie van de stedengeschiedenis in de Nederlanden', in E. Taverne e.a. (red.), *Stedebeou: De geschiedenis van de stad in de Nederlanden van 1500 tot heden*, Nijmegen 1993, p. 9.
- 101 Uit de artikelen van W. Boerefijn en R. Rutte elders in dit tijdschrift blijkt dat de voorkeur voor een dergelijke methodiek ook al bestond in de tijd vóórdat de bekende tractaten werden geschreven.
- 102 In J.E. Abrahamse en H. Battjes, 'De optimale stad: grondgebruik, structuur en stedenbouwkundige theorie in de zeventiende-eeuwse stadsuitbreidingen van Amsterdam', *Jaarboek Amstelodamum* 92 (2000), pp. 95-108, wordt een beeld geschetst van de stadsontwikkeling aan de hand van een zich steeds verder ontwikkelende stedenbouwkundige methodiek, gericht op het optimaliseren van verkaveling en verkeerssystemen.